

Bachelorscriptie
De vicarius:
Een laat-Romeinse bestuurder

Naam: Tim Pijls

Studentnummer: s4247329

Begeleider: Daniëlle Slootjes

Inleverdatum: 17-07-2015

Inhoud

Inleiding	1
Hoofdstuk 1 Een nieuwe bestuurslaag	5
Hoofdstuk 2 De vicarius ten opzichte van de provinciën	9
Hoofdstuk 3 De vicarius ten opzichte van de hoogste bestuurslagen	15
Conclusie	19
Literatuurlijst	21
Bronnenlijst	21
Afbeeldingen	21

Inleiding

Veel zaken over het Romeinse Rijk zijn tot op heden nog onbekend, hiertoe behoort het laat-Romeinse bestuurlijke systeem. Dit stelsel is door de tijd heen aan een groot aantal veranderingen onderhevig geweest en kende wederom een groot aantal veranderingen ten tijden van de keizers Diocletianus (284-305) en Constantijn de Grote (307-337). De samenstelling van het rijk werd in deze periode hervormd, waarbij het aantal provincies werd vergroot en boven op de structuur van de provincies nieuwe bestuurlijke instanties zoals de diocesen en prefecturen werden ingesteld met de bijbehorende nieuwe ambten. Wanneer de veranderingen precies hebben plaatsgevonden, is niet met zekerheid vast te stellen.¹

Een van de nieuw ingestelde functies was die van de vicarius. De vicarius kwam aan het hoofd van de diocesen te staan, als een ondergeschikte van de prefect van het prefectuur waar de diocese in lag. Over de betreffende functie is tot op heden nog maar weinig bekend en is in deze scriptie het onderwerp van discussie.

Het materiaal betreffende deze periode in de geschiedenis van het Romeinse Rijk is tweeledig. Het eerste gedeelte van het materiaal wordt gevormd door de bronnen die zijn overgeleverd uit de betreffende periode, waarbij de *Codex Theodosianus*, de *Notitia Dignitatum* en de Verona Lijst de belangrijkste bronnen zijn wat de *vicarii* en de diocesen betreft.² Hoewel deze bronnen niet specifiek op de functie van de vicarius zijn gericht, geven ze wel een breder inzicht in de positie van de vicarius, door de informatie die ze bevatten en de discussies die zich rond deze bronnen afspelen. Ten tweede is er een zeer divers aanbod van moderne literatuur, die over deze periode is geschreven. De literatuur bevat enkele discussies omtrent de vicarius. De eerste discussie, die chronologisch gezien de oudste is, betreft de titulatuur die gebruikt wordt in de bronnen voor de functie van vicarius. Het tweede gedeelte van de discussies omvat een groter en breder perspectief op het Romeinse bestuurlijke systeem, waarbij het van belang is op welke wijze de vicarius in het gehele bestuurlijke bestel stond en welke taken bij deze functie hoorden. Doormiddel van een combinatie van beide soorten materiaal zal worden getracht een overzicht te geven van het onderzoek dat naar de vicarius is gedaan en welke aspecten nog open staan voor verder onderzoek.

---

¹ Daniëlle Sloop, *The governor and his subjects in the later Roman Empire* (Leiden, 2004), 17-18.

² Clyde Pharr e.a., *The Theodosian Code and novels and the Sirmundian constitutions: a translation with commentary, glossary, and bibliography* (New York, 1969). ; O. Seeck, *Notitia Dignitatum, accedunt notitia Urbis Constantinopolitanae et latercula provinciarum* (Frankfurt am Main, 1962). ; T.D. Barnes, *The new empire of Diocletian and Constantine* (London, 1982), 205-208.

De bronnen zijn naast de moderne literatuur van belang wanneer deze periode wordt bestudeerd. De drie belangrijkste bronnen zijn de *Codex Theodosianus*, de *Notitia Dignitatum* en de Verona Lijst. De *Codex Theodosianus* zijn de overgebleven wetteksten, samengesteld onder keizer Theodosianus tussen 429 en 438. Deze is onderhevig aan veel analyse en interpretatie wat zowel de inhoud als de codex zelf betreft. Een dergelijk werk dat de *Codex Theodosianus* zelf analyseert is *Laying Down the Law* van John. F. Matthews uit 2000, dat kijkt naar de omstandigheden en de manier waarop de codex is samengesteld en gebruikt.³ *The Theodosian Code, A Study* van Boudewijn Sirks dat kijkt naar de situatie vóór en ná de codex.⁴ De tweede bron is de *Notitia Dignitatum*, dit document bestaat uit twee lijsten, *In Partibus Orientis* (het oosten) en *In Partibus Occidentis* (het westen). Deze lijsten bevatten informatie wat betreft de verschillende militaire eenheden, ambten en in welke gebieden deze gestationeerd waren. De datering van deze lijst en de bruikbaarheid hiervan zorgt voor discussie onder historici. In het artikel *The Notitia Dignitatum, Dating and Survival* van J.C. Mann wordt gekeken naar de datering kwestie rond het document.⁵ Een andere historicus die tevens een analyse maakt van de *Notitia Dignitatum* is Timothy Barnes in *Claudian and the Notitia Dignitatum*, waarin een korte analyse wordt gemaakt wat betreft de datering.⁶ In het *Reallexikon für Antike und Christentum* wordt de situatie omtrent de datering nog eens samengevat door Daniëlle Sloopjes. De consensus die naar voren komt uit de analyse van de *Notitia Dignitatum* door de verschillende auteurs is dat het oostelijke gedeelte uit 386-396 dateert en het westelijke gedeelte tussen 419 en 425 opgesteld is.⁷ De laatste bron is de Verona Lijst, een lijst met daarop de diocesen en de provinciën. De datering van de lijst is wederom het onderwerp van discussie, waarbij de huidige consensus ligt bij een datering rond het jaar 314.⁸

De literatuur omtrent de vicarius en het bestuurlijke stelsel van het Romeinse Rijk kan, worden ingedeeld in twee grotere discussies. De eerste van deze discussies, betreffende de titulatuur van de vicarius in het bronmateriaal, werd al sinds het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw gevoerd. Dit is samengevat in het werk van M.T.W. Arnheim, *Vicar in the Later Roman Empire* (1970).⁹ De discussie die wordt weergegeven in het werk van Arnheim betreft enkele auteurs, waarbij vooral de standpunten van Edouard Cuq en Pallu de Lessert op waarheid worden getoetst. In de

---

³ John Matthews, *Laying down the law: a study of the Theodosian Code* (Londen, 2000).

⁴ A.J.B. Sirks, *The Theodosian Code: a study* (Friedrichsdorf, 2007).

⁵ J.C. Mann, 'The Notitia Dignitatum – Dating and Survival', *Britannia* 22 (1991), 215-219.

⁶ T.D. Barnes, 'Claudian and the "Notitia Dignitatum"', *Phoenix* 32 (1978), 81-82.

⁷ RAC Suppl. 25, 'Notitia Dignitatum', 1133-1145.

⁸ Barnes, *The new empire*, 209-225.

⁹ Michael T.W. Arnheim, 'Vicars in the Later Roman Empire', *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 19 (1970), 593-606.

discussie staat de vraag of *agentes vices praefectorum praetorio* gelijk staat aan de term *vicarii* centraal, waarbij Cuq tegen deze vergelijking argumenteert en Lessert en Arnheim voor. De conclusie die uit het werk van Arnheim naar voren komt, is dat de titels aan elkaar gelijkstaan. Een argument dat voor deze stelling pleit is het dubbele gebruik van de titulatuur voor functies die de vicarius bekleedde. Een voorbeeld van een dergelijke functie was het hogere gerechtshof, dat onder leiding van de vicarius stond, maar ook aan de *agens vices* werd toebedeeld. Een tweede argument is dat twee *vicarii* in de *Codex Theodosianus* als respectievelijk *agens vices* en als vicarius worden aangeduid, terwijl een gedetailleerde taakbeschrijving en een inscriptie uit dezelfde tijdperiode de tegenover gestelde titel gebruiken.¹⁰ De conclusie dat de titels dezelfde betekenis hebben zal in de rest van dit werk ook worden aangehouden.

De tweede grote discussie in de literatuur betreffende de vicarius wordt gevormd door de verzameling literatuur die de vicarius in het grotere geheel ziet. Hierbij wordt het academisch landschap voornamelijk door monografieën over het laat-Romeins bestuurlijk stelsel wordt gedomineerd. Een van de oudere standaardwerken in deze discussie is het werk van Arnold Jones, *The later Roman Empire, 284-602*.¹¹ Het werk is niet gericht op specifieke instanties of evenementen, maar heeft als doel om een overzicht te geven van de periode 284 tot 602. In de jaren '90 komt het werk van Joachim Migl uit, *Die Ordnung der Ämter*.¹² Het werk heeft een thematische insteek, met de focus op ambten in het Romeinse Rijk ten tijden van keizer Constantijn en de rest van de vierde eeuw na Christus te analyseren. Hierbij wordt er ook een gedeelte aan het ambt van de vicarius gewijd. Enkele jaren hierna is er een grote influx in het aantal werken dat het laat-Romeinse Rijk bespreekt, met daarbij ook de functie van de vicarius. Het werk van Jill Harries, *Imperial Rome AD 284 to 363. The New Empire* behoort tot deze categorie.¹³ Het boek focust zich op de periode onder Diocletianus en Constantijn en kijkt vanuit een zowel chronologisch als thematisch perspectief naar het Romeinse Rijk onder de twee keizers. Een ander voorbeeld van een monografie is het werk van Daniëlle Slootjes, *The Governor and his Subjects in the Later Roman Empire*. Hierin wordt er gekeken naar de situatie van de gouverneur in het late Romeinse Rijk, waarbij er gebruik wordt gemaakt van de vicarius om de situatie waarin de gouverneur zich bevindt te schetsen.¹⁴

---

¹⁰ Michael T.W. Arnheim, 'Vicars in the Later Roman Empire', *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 19 (1970), 595-597.

¹¹ A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602, A Social Economic and Administrative Survey* (Norman, 1964).

¹² Joachim Migl, *The Ordnung der Ämter: Prätorianerpräfektur und Vikariat in der Regionalverwaltung des Römischen Reiches von Konstantin bis zur Valentinianischen Dynastie* (Frankfurt am Main, 1994).

¹³ Jill Harries, *Imperial Rome AD 284 to 363: The new empire* (Edinburgh, 2012).

¹⁴ Slootjes, *The governor and his subjects*.

Een discussie die sterk samenhangt met de discussie over hoe de functie van de vicarius in het Romeinse bestuurlijke systeem past, is de discussie betreffende de oprichting van de diocesen. Deze discussie focust zich rond de periode van Diocletianus en Constantijn de Grote, maar heeft nog geen duidelijk antwoord. Michael Kulikowski in *Later Roman Spain and Its Cities* en Jill Harries in *Imperial Rome AD 284 to 363, The new Empire* stellen dat de diocesen in respectievelijke in 298 al bestonden en in 297 zijn opgericht. Hier tegenover staat onder andere Daniëlle Slootjes, die stelt dat de oprichting van de diocesen in de tijd van Diocletianus niet erg waarschijnlijk was. Het werk van Joachim Migl, *Die Ordnung der Ämter*, steunt een latere invoering van de diocesen en stelt zelfs dat deze misschien pas vanaf 330 ingevoerd werden.

Het doel van dit werk is om de positie van de vicarius als hoofd van de diocesen verder uiteen te zetten en te verduidelijken aan de hand van de volgende vraag: Op welke wijze kan de rol van de vicarius als hoofd van de diocesen binnen de laat-Romeinse bestuursstructuren worden ingepast? Deze vraag geeft een groter inzicht in het ambtelijke apparaat, omdat het bestuur van de diocesen tot op het heden een onderbelicht punt is gebleven. Zo heeft tot op heden de focus van de discussie op het lagere niveau van het bestuur van de provincies en op het hogere niveau van de prefectuur en de keizer gelegen. Om hier verandering te brengen zal er in deze scriptie aandacht worden geschonken aan de diocesen en de vicarius. De positie van de vicarius zal worden uiteengezet aan de hand van drie hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk heeft betrekking op de algemene positie van de vicarius, waarbij de structuren in de vierde eeuw worden bekeken. Hoofdstuk twee en drie gaan respectievelijk over de positie ten opzichte van de bestuurlijke instanties onder en boven de vicarius en de diocesen. Door de geringe hoeveelheid onderzoek over dit onderwerp zal er voornamelijk gebruik worden gemaakt door de bronnen om het onderwerp te bekijken. Hiernaast zal waar mogelijk de moderne literatuur worden gebruikt als aanvulling op het bronmateriaal.

Hoofdstuk 1 Een nieuwe bestuurslaag

Het eerste hoofdstuk is een inleidend hoofdstuk om enkele zaken aan te geven omtrent de functie van de vicarius. Hierbij worden enkele vragen in beschouwing genomen en de mate waarin deze te beantwoorden zijn. “Wie is de vicarius en hoe staat deze in het laat-Romeinse bestuurlijke systeem?” is een belangrijke tweeledige vraag bij het beschouwen van de positie van de vicarius. Er wordt gepoogd om de situatie in de vierde eeuw in zijn totaliteit te bekijken.

De eerste bekende vicarius in het Romeinse Rijk komt uit 298. Deze bewering wordt gedaan door Kulikowski op basis van de *Passio Marcelli*. In deze bron wordt gesproken van een vicarius die in 298 voet zette in Maritania Tigitana.¹⁵ Dessau ILS 619 geeft een parallelle bron weer gedateerd op 298. In deze bron wordt echter niet gesproken van een vicarius, maar van een *agens vices praefectorum*. Uitgaande van de situatie geschetst door Arnheim en uiteengezet in de inleiding kan echter worden aangenomen dat de functie van *agens vices praefectorum praetorio* overeen kwam met de vicarius. Een aanvulling op deze bronnen is de Verona Lijst. De Verona Lijst bevat zoals eerder genoemd een lijst met provinciën en diocesen en wordt gedateerd rond 314. Hoewel de lijst slechts informatie bevat over de diocesen en provinciën die in die tijd aanwezig waren in het Romeinse Rijk, kan er een voorzichtige lijn worden getrokken naar de vicarii. Het grote nadeel van de lijst is echter het ontbreken van eventuele functionarissen die de gebieden zouden moeten besturen en er kan dus niet met zekerheid worden gesteld dat de diocesen aan het begin van de vierde eeuw door vicarii bestuurd werden.

De situatie aan het einde van de vierde eeuw kan worden afgeleid aan de hand van meer informatie, met als voornaamste bron de *Notitia Dignitatum*. De *Notitia Dignitatum* bevat een lijst met functionarissen waaronder de vicarii die de diocesen moesten besturen. In tegenstelling tot de twaalf diocesen die op de Verona Lijst vermeld worden, worden er echter maar tien vicarii vermeldt op de lijst, waarvan één buiten beschouwing gelaten wordt in deze studie, omdat deze Rome als jurisdictie had.¹⁶ De overgebleven functies zijn voor de diocesen: *Italia, Africa, Hispania, Septem Provincia, Brittania, Asiana, Pontica, Thracia* en *Macedonia*. In een vergelijking met de situatie zoals geschetst door de Verona Lijst is te zien dat aan het einde van de vierde eeuw enkele zaken zijn veranderd op het bestuurlijke vlak. Naast de vicarii is er een *Comes Orientis* aanwezig voor het bestuur van Oriens, wat ook een diocese was. Hiernaast was ook de *Praefectus Augustalis* aanwezig die het bestuur over Egypte

---

¹⁵ Kulikowski, Michael, *Late Roman Spain and Its Cities* (Baltimore, 2004), 71-72.

¹⁶ Oriens, Pontica, Asiana, Thracia, Moesiae, Pannoniae, Britanniae, Galliae, Viennensis, Italia, Hispaniae en Africa.

had. De bestuurders van Egypte en Oriens worden in deze studie ook als vicarii beschouwd, aangezien ze het bestuur over een diocees in handen hadden, hoewel ze onder een andere naam opereerden.¹⁷

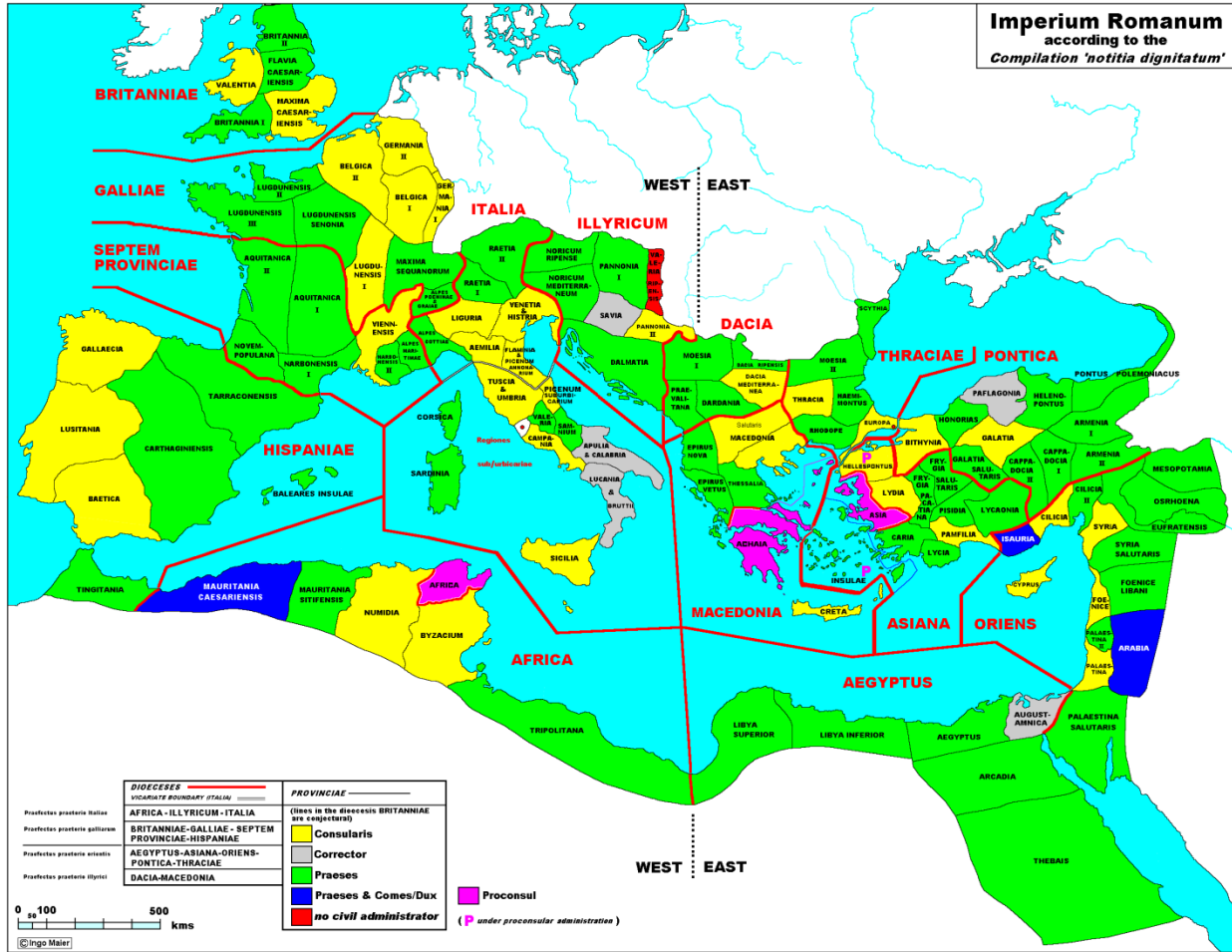
Het verschil in bestuurlijke structuren en de veranderingen hierin kan het beste worden afgeleid aan de hand van twee kaarten. De eerste kaart geeft het Romeinse Rijk weer onder de heerschappij van Constantijn de Grote en Diocletianus en is gestructureerd aan de hand van de Verona Lijst:

De tweede kaart is gestructureerd naar de gegevens uit de *Notitia Dignitatum* en kan worden gebruikt voor het einde van de vierde eeuw:

¹⁷ Seeck, O., *Notitia Dignitatum, accedunt notitia Urbis Constantinopolitanae et latercula provinciarum* (Frankfurt am Main, 1962), 2, 104.

Het eerste verschil tussen de twee kaarten is de naamsverandering van *Viennensis* in *Septem Provinciae*. Deze diocesen beslaan echter grofweg het zelfde gebied en de kleine inconsistenties zijn waarschijnlijk het gevolg zijn van de beslissingen die zijn genomen door de makers van deze hedendaagse kaarten van het Romeinse Rijk. Het tweede verschil dat kan worden waargenomen aan de hand van de kaart is het opdelen van het oorspronkelijke *Oriens*. De splitsing van dit diocese levert de creatie van Aegyptus op, onder de *Praefectus Augustalis* en een sterk verkleinde diocese *Oriens*. De derde inconsistentie tussen de twee kaarten wordt gevormd door het gebied dat op de eerste kaart door *Pannoniae* en *Moesiae* wordt gevormd. Aan het einde van de vierde eeuw zal dit gebied zich hebben gesplitst in drie diocesen genaamd *Illyricum*, *Dacia* en *Macedonia*.

Dat aan het einde van de vierde eeuw meerdere zaken veranderd waren, bleek ook uit het nieuwe rangenstelsel dat was ingevoerd in de loop van deze eeuw. Deze rangen laten de complexiteit zien van het Romeinse bestuurlijke systeem en illustreren de ingewikkelde positie die de vicarius inneemt in deze tijd. De laagste rang in dit systeem werd gevormd door de gouverneurs, bestaande uit *praesides*, *correctors* en *consulares*, die de rang kregen van *clarissimi*. Boven deze rang kwamen de

proconsuls en de vicarii, die de rang van *spectabilis* kregen. De hoogste rangorde in dit systeem werd gevormd door de prefecten met de rang van *illustres*.¹⁸ Zoals blijkt uit dit systeem is de stand van zaken complex. De proconsul, hoewel hij de positie van gouverneur innam, stond op gelijke voet stond met de vicarius, die een hogere bestuurlijke eenheid bestuurde.

In dit werk zal de *Codex Theodorianus* gebruikt worden als een bron om de positie van de vicarius te analyseren van de wetten die werden uitgevaardigd. Het gebruik van een dergelijke bron brengt echter een aantal mogelijke problemen met zich mee die in gedachten moeten worden gehouden. Het grootste probleem is al eerder aangestipt in de inleiding en betreft de overlevering van de bron. Deze zoals die is overgeleverd in de tegenwoordige tijd is onvolledig en moet ook als dergelijk behandeld worden. Er zijn geen definitieve conclusies te trekken aan de hand van de *Codex Theodosianus*, omdat de missende wetten wellicht andere cruciale informatie bevat hebben, die een ander beeld van de vicarius zou geven. De *Codex Theodosianus* kan echter wel worden gebruikt om een voorstel te doen over hoe de relatie tussen de vicarius en de lagere en hogere rangen er uit heeft gezien, waarbij de missende wetten in het achterhoofd gehouden moeten worden. Een tweede probleem is de structuur van de wetten. Het is onbekend waarom wetten aan een bepaalde functie of persoon worden gericht. Een these die wordt gesteld door Sirks, stelt dat de adressering van de wetten wellicht aangeeft uit welk archief de opstellers van de *Codex Theodosianus* de wetten gehaald hebben om het op te nemen in de compilatie.¹⁹ Dit zou tot gevolg hebben dat de persoon waaraan de wet geadresseerd is, geen gevolg heeft voor de inhoud, behalve dat de wet wellicht voor die functie in het algemeen zou gelden. Hier tegenover staat echter de mogelijkheid dat de wetten wel aan een persoon specifiek gericht zijn.

Bij het bekijken van de algemene positie van de vicarius zijn er slechts enkele dingen te zeggen. De situatie aan het begin van de vierde eeuw blijft grotendeels onbekend en aan speculatie onderhevig. De veranderingen tussen het begin en het einde van de vierde eeuw kunnen echter wel bestudeerd worden, door de verschillen tussen de Verona Lijst en de *Codex Theodosianus* te behandelen. Hierbij kan er ook een reorganisatie van het rangensysteem worden betrokken om een beeld te geven van de nieuwe organisatie van het rijk. Ogenschijnlijk was er belang bij het instellen van een extra bestuurslaag in de tijd van Diocletianus en Constantijn om het Romeinse Rijk te besturen en de functie zou in de loop van de eeuw uitgroeien tot een functie met een steeds groter belang.

---

¹⁸ Sloomjes, *The governor and his subjects*, 23.

¹⁹ Sirks, A.J.B., *The Theodosian Code: a study* (Friedrichsdorf, 2007) 128-136.

Hoofdstuk 2 De vicarius ten opzichte van de provinciën

In het tweede hoofdstuk van dit werk zal de positie van de vicarius worden bekeken ten opzichte van de ambtenaren die de provinciën bestuurden, de gouverneurs en proconsuls. Hierbij is de chronologie een belangrijk aspect waar aandacht aan besteed moet worden en zal de voornaamste bron de *Codex Theodosianus* zijn.

Een goed punt om de positie van de vicarius ten opzichte van de gouverneurs te bekijken, is het rechtssysteem en de positie die de vicarius hierin in nam. Enkele belangrijke elementen die hierbij in ogenschouw genomen moeten worden, is het verschil tussen de gouverneurs en de proconsuls en de tijd waaruit deze wetten dateren. De eerste wet die hierbij in ogenschouw genomen moet worden is wet 1.15.2 en dateert uit 348:

“Your Sublimity shall receive and quickly make known to Us the references of cases to Us by the judges who govern the provinces, and likewise such references by the fiscal representatives and by all others who desire to have any matter referred to Our Wisdom.”²⁰

De wet was gericht aan de vicarius van Afrika en stelt dat zaken die aan de keizer gericht zijn door de gouverneurs door de vicarius ontvangen moeten worden. Er zijn enkele dingen die opvallen aan deze wet. Ten eerste is het de datering die gegeven is, namelijk 348. Uit hoofdstuk 1 blijkt dat de eerste vermelding van een vicarius gemaakt is in 298. De reden voor het later verschijnen van deze wet kan verscheidene redenen hebben. De eerste hiervan kan te maken hebben met de overlevering van de *Codex Theodosianus*, de eerdere wetten kunnen verloren zijn gegaan bij het kopiëren van de wetboeken over de jaren heen. Een andere reden zou in lijn kunnen liggen met de suggestie gedaan in het werk van Sirks over de aanhef van de wetten, namelijk dat de samenstellers van de wetboeken zich hebben beperkt tot de makkelijk toegankelijke wetten, die voornamelijk te vinden waren in boeken in Constantinopel, Rome en Ravenna.²¹ Dit heeft tot gevolg dat veel van de eerdere wetten, die wellicht ergens anders beschikbaar waren, het niet tot het wetboek hebben gered.

---

²⁰ *Codex Theodosianus*, 1.15.2, vert. Clyde Pharr (Princeton, 1969).

²¹ Sirks, A.J.B., *The Theodosian Code: a study* (Friedrichsdorf, 2007), 131.

Een tweede wet die verbonden is aan de wet uit 348 is wet 1.15.3, daterend uit 353 en gericht aan de gouverneur van *Numidia*:

*“When the governors of the provinces wish to refer any matter to Us, this matter shall be referred first to the vicar, to whom written instructions have been given that he shall receive the reports and references of the official messengers, which are to be transmitted to My imperial court, and that he shall perform that which he sees ought to be done. Indeed, in this way, in addition to other advantages, the public post will be strengthened by great relief.”*²²

Deze wet geeft een uitgebreidere beschrijving van de taak van de vicarius wat betreft het doorverwijzen van zaken aan de keizer, maar is daarin tegen gericht aan de gouverneur van *Numidia*. Het richten van deze wet aan de gouverneur kan enkele betekenissen hebben. Een interpretatie in lijn met de laatst gestelde these door Sirks zou kunnen suggereren dat de wet wellicht voor alle gouverneurs bestemd is geweest, maar dat de opstellers van het wetboek de tekst uit het archief van de gouverneur van *Numidia* hebben gebruikt. Mocht dit echter niet het geval zijn dan kunnen er enkele andere aannames gemaakt worden. De eerste van deze aannames is dat deze wet wel direct aan de gouverneur van *Numidia* gericht is, omdat deze zich wellicht niet hield aan de nieuw opgestelde regels uit 348. Een andere aanname die wellicht gemaakt kan worden, is sterk verbonden aan de schijnbaar vergelijkende inhoud en de verduidelijking van de regelgeving in 353. Mits de these van Sirks klopt, zou het ook zo kunnen zijn dat de gouverneurs in het algemeen zich niet hielden aan de nieuw gemaakte regels uit 348 en daarbij de vicarius in het systeem passeerden. Hierdoor zou de wet uit 353 als een herbevestiging van de nieuwe positie van de vicarius, als instantie tussen de gouverneur en de keizer, gezien kunnen worden en mogelijk bedoeld kunnen zijn als een gedetailleerdere beschrijving van de nieuwe gang van zaken in het Romeinse Rijk.

Naast het rechtssysteem dat gebruikt kan worden om de relatie tussen de vicarius en de gouverneur aan te geven, kan er ook een onderscheid worden gemaakt op het gebied van militaire bevoegdheden. Wet 7.1.16 geeft mogelijk inzicht in de verschillen van bevoegdheden van de vicarius en de gouverneur op militair gebied:

“If you should learn that any soldiers have left their own service units and are wandering at large through the provinces, you shall have them arrested and kept under guard until a report is made to the

---

²² *Codex Theodosianus*, 1.15.3, vert. Clyde Pharr (Princeton, 1969).

ears of Our Clemency about these men and until We may decree what should be done. In this way , if any soldier should be found in a province without his service unit and if afterwards he should be reported to have escaped, he shall be punished most severely, at the risk of the entire office staff, by confiscation of his possessions.”

Deze wet dateert uit 398 en is gericht aan Theophilus, de vicarius van *Asia*. In de wet wordt er melding gemaakt van de mogelijkheid dat er deserteurs in de provinciën rondliepen. Het opvallende echter is dat de wet gericht is aan de vicarius, die verantwoordelijk wordt gesteld voor het vangen en vasthouden van de deserteurs tot hij verdere instructies heeft ontvangen. Het is de taak van de vicarius, hoewel het plaatsvindt in het gebied van de gouverneurs. Hier is wederom een wet die te maken heeft met de these zoals is gesteld in hoofdstuk 1 betreffende de oprichting van de diocesen. De vicarius krijgt de opdracht de zaak af te handelen die te maken heeft met het leger, in plaats van de gouverneur. Hiernaast moet er wederom rekening worden gehouden met de mogelijkheid dat de wet niet alleen specifiek gericht is aan Theophilus, maar dat deze wet ook gericht is aan alle vicarii van die tijd. Mocht dit laatste het geval zijn dan kan er worden gesteld dat de gouverneurs militaire aangelegenheden helemaal niet mochten behandelen, terwijl de vicarii dit wel mochten. De wet dateert echter uit 398, 100 jaar na de eerste melding die werd gemaakt volgens de bronnen vermeld in hoofdstuk 1. Hierdoor moet er rekening worden gehouden met een eventuele verandering in de bevoegdheden van de vicarius, ten opzichte van de eeuw die vooraf ging aan deze wet.

Als laatste kan er nog gekeken worden naar mogelijke verschillen in het uitvoeren van bepaalde taken tussen de gouverneur en de vicarius. De gouverneur was voorheen verantwoordelijk voor criminele zaken en zaken waarbij een bepaald geld bedrag mee gemoeid was, waarbij minder belangrijke zaken werden doorverwezen naar de plaatselijke rechtbanken.²³ Een logisch gevolg zou hierdoor zijn dat met de invoering van de vicarius in het systeem, deze verantwoordelijk zou worden voor zaken waarmee grotere financiële belangen mee gemoeid waren en waaraan een groter belang was verbonden. Deze aanname wordt gestaafd door een aantal aan elkaar verbonden wetten in de *Codex Theodosianus*, die aangeven dat de vicarius zaken behandelt waar grote geldbedragen mee gemoeid waren. Een voorbeeld van dergelijke zaken waarmee een groter geldbedrag gemoeid was, zijn erfenissen en bruidschatten, beschreven in de wetten 3.5.3, 3.5.6 en 4.21.1. Deze wetten zijn respectievelijk aan de *agens vices* en aan de vicarius van Spanje gericht. Hierbij loopt de datering van de wetten uiteen van 330 en 336, voor 3.5.3 en 3.5.6, tot 395 voor 4.21.1. Hoewel ook hier rekening moet

---

²³ Harries, Jill, *Imperial Rome AD 284 to 363: The New Empire* (Edinburgh, 2012), 53.

worden gehouden met de persoon waaraan de wet is geadresseerd. Er kan worden gesteld dat alle drie de personen de rang van vicarius hadden. In de mogelijkheid dat deze wetten direct betrekking hadden op de personen waaraan ze gericht waren, kan er door het aantal wetten nog steeds een goed argument worden gemaakt voor de verantwoordelijkheid van de vicarius voor deze zaken. Hierdoor zou er kunnen worden gesteld dat deze zaken, waarbij de erfenissen en bruidschatten op het spel stonden en waar dus doorgaans een groot geld bedrag mee gemoeid was, een onderscheiding aangeeft in het rechtssysteem en de verantwoordelijkheden die de verschillende onderdelen van dit systeem hadden.

Zoals al is gebleken uit het nieuwe rangen systeem dat aan het einde van de vierde eeuw in het Romeinse Rijk in werking was getreden, kunnen de gouverneurs en de proconsuls niet op hetzelfde niveau bekeken worden wat betreft hun relatie tot de vicarius en de hogere functies. Om de relatie tussen de vicarius en de proconsul te beschrijven kan er, naast de rangen orde die geschetst is in hoofdstuk 1, een wet worden aangehaald die dateert uit 372. Hoewel deze wet twintig tot vijfentwintig jaar na de wetten over de relatie met de gouverneur dateert, geeft het de relatie tussen de twee functies weer:

“The right to enter the Proconsular Province shall be denied to the Vicar of Afrika, and only for the purpose of holding a council shall entry into the municipality of Theveste be open to him. Moreover, the prefect of the annona shall rigorously urge the exaction of the regular tax. 1. The office of Your Sincerity shall collect the clothing due to the largesses, a duty to which the fiscal representative shall also vigorously apply himself ; provided, however that both urgency in making the exactions and the apparitors. 2. Of course, the apparitors of the vicar of the prefecture shall supervise the imposts established at Carthage.”²⁴

Deze wet, 1.15.10, is gericht aan Syagrius, een prefect. Het opvallende aan deze wet is dat, hoewel de vicarius van Africa de leiding had over het gebied, deze het gebied dat bestuurd werd door de proconsul niet mocht betreden. Hoewel de reden voor het verbod niet genoemd wordt in de wet, is het aannemelijk dat dit verbod een verband heeft met de in hoofdstuk 1 beschreven rangorde, waarbij de vicarius en de proconsul van de zelfde rang zijn. Hiernaast kan er wellicht ook een parallel worden getrokken naar het verbod op het betreden van Egypte door de senatoren in de vroege keizertijd. Ook op deze wet zijn wederom enkele analyses toe te passen in het verband met de adressering en de datering. Zoals al enkele keren eerder beschreven is, bestaat er nog veel onduidelijkheid over de

---

²⁴ *Codex Theodosianus*, 1.15.10, vert. Clyde Pharr (Princeton, 1969).

adressering. Het opvallende aan deze wet is dat deze gericht is aan de prefect en niet aan de vicarius of de proconsul. Hoewel dit simpelweg zou kunnen betekenen dat de wet uit het archief van de prefect is gehaald, doet de formulering denken dat deze wet aan de prefect is gericht, omdat deze boven zowel de vicarius en de proconsul stond. De relatie tussen de beide functies stak echter ingewikkelder in elkaar, zoals gebleken uit het rangensysteem. Dit zou worden ondersteund door de inhoud van de wet die stelt dat de vicarius van Afrika de provincie van de proconsul niet mocht betreden, terwijl deze met het bestuur van de diocese een hogere bestuurlijke functie uitvoerde. Hierbij moet tevens in de gaten worden gehouden dat de wet specifiek over de vicarius van Afrika spreekt en niet over de positie van de vicarius ten opzichte van de proconsul in het algemeen. Een ander punt dat wellicht een rol speelt in deze wet ten opzichte van de andere wetten is de eerder genoemde chronologie. Deze wet dateert uit 372, terwijl de wetten gebruikt om de positie van de gouverneur aan te geven uit 348 en 353 dateren. Dit verschil van 24 en 19 jaar hoeft niet veel te betekenen en er moet wederom rekening worden gehouden met eerdere wetten die wellicht hebben bestaan maar niet vermeld zijn in de *Codex Theodosianus*. De mogelijkheid bestaat echter ook dat het een veranderende relatie tussen de vicarius en de proconsul aangeeft, wat zou betekenen dat de vicarius voor 372 wel de provincie van de proconsul zou mogen betreden.

Het aantal wetten dat de positie van de proconsul ten opzichte van de vicarius behandelt is echter gering, waardoor de positie van de proconsul incompleet is afgebakend. Door het gebrek aan het aantal wetten dat van toepassing is op de relatie tussen de twee moet er worden aangenomen dat de wet die de relatie tussen de vicarius van Afrika en de proconsul typerend was voor de relatie tussen de twee functies. Hierbij moet in het achterhoofd worden gehouden dat de situatie ten opzichte van de andere proconsuls sterk kon verschillen.

De positie van de vicarius ten opzichte van de gouverneurs en de proconsuls is ingewikkeld, mede door de verandering in het rangensysteem dat in de loop van de vierde eeuw wordt doorgevoerd. Uit de wetten 1.15.2 en 1.15.3 is gebleken dat de vicarius als midden instantie boven de gouverneur is ingevoerd in het midden van de vierde eeuw. Er moet rekening worden gehouden met enige onvrede vanuit de gouverneurs over de invoering van de nieuwe functie, een mogelijkheid ondersteund door de herhaling en de verduidelijking van de functie van de vicarius die zich voortdoet in de wetten van de *Codex Theodosianus*. Eventuele pluspunten zijn er mogelijk wel geweest. Deze pluspunten kunnen uiteenlopen van het afnemen van de druk op de hogere bestuurlijke lagen tot het sneller kunnen afhandelen van de verzoeken van de gouverneurs. Deze nieuwe vicarius had de bevoegdheid om

militaire zaken af te handelen in de gebieden van de gouverneurs, terwijl de gouverneurs dat recht niet hadden. Hiernaast hadden de vicarii ook de verantwoordelijkheid voor de zaken waarmee grotere geldbedragen gemoeid waren, waarbij de gouverneurs de lagere bedragen behandelden. De positie van de proconsuls is moeilijk te definiëren door het gebrek aan wetten die dit illustreren. Het rangenstelsel dat aan het einde van de vierde eeuw in werking was getreden en wet 1.15.10 lijken te suggereren dat de vicarius geen autoriteit had over de proconsul, terwijl deze wel een provincie bestuurde.

Hoofdstuk 3 De vicarius ten opzichte van de hoogste bestuurslagen

In het derde hoofdstuk van dit werk zal de positie van de vicarius worden bekeken ten opzichte van de hogere bestuurlijke lagen in het Romeinse Rijk, de prefect en de keizer. Hierbij speelt wederom chronologie een rol en zal de voornaamste bron worden gevormd door de *Codex Theodosianus*.

Een mogelijk begin om de situatie van de vicarius ten opzichte van de hoger gelegen bestuurlijke functies te bekijken is wederom het rechtelijke systeem. Wet 1.15.4 uit de *Codex Theodosianus* is gericht aan Mamertinus, een prefect:

*“Your Sublimity shall notify the governors of the provinces that they shall know that the vicars must participate in all things about which the governors suppose that reference ought to be made to Us and to your knowledge.”*²⁵

De wet daterend uit 362 beschrijft de taak van de prefect om de gouverneurs te informeren over de positie van de vicarius in het bestuurlijke systeem. Ze mochten niet worden overgeslagen in het proces van hogere beroepen van rechtszaken.²⁶ Dit is opvallend vanwege een aantal zaken. De eerste van deze zaken is de chronologie. De wet dateert uit 362 en stelt dat de prefect de gouverneurs moet inlichten over de taak van de vicarius. In hoofdstuk 2 zijn er echter twee wetten aan bod gekomen uit 348 en 352, die ook de relatie tussen de vicarius en de gouverneur bespraken. Dit zou dus kunnen betekenen dat de gouverneurs de positie van de vicarius niet accepteerden, waardoor de keizer zich mogelijk gedwongen zag om de prefect de instructie te laten herhalen tien jaar naar de eerste twee wetten. Een tweede mogelijkheid is dat er een soort gelijke wet eerder is uitgevaardigd, maar dat deze verloren is gegaan. Een tweede punt dat duidelijk wordt uit deze wet, is de positie van de vicarius ten opzichte van de prefect. De prefect moet gebruik maken van zijn positie om de positie van de vicarius als tussenpersoon tussen de gouverneur en de prefect en keizer af te bakenen. De instelling van de prefect als rechterhand van de keizer was een ontwikkeling die zich aan het einde van de derde eeuw al voor heeft gedaan, terwijl de instelling van de vicarius, afgaande op de beschikbare wetten die zijn behandeld, een

---

²⁵ *Codex Theodosianus*, 1.15.4, vert. Clyde Pharr (Princeton, 1969).

²⁶ Harries, Jill, *Imperial Rome AD 284 to 363: The New Empire* (Edinburgh, 2012), 309.

ontwikkeling was pas rond de helft van de vierde eeuw kwam.²⁷ Naast de inhoud is wederom de adressering van de wet interessant. De wet is gericht aan Mamertinus, maar een gebied wordt niet gespecificeerd. Het ontbreken van een specificering van het gebied is interessant, aangezien er rond 341 al drie prefecturen waren ingesteld, met in enkele periodes tot aan de vierde eeuw een vierde prefectuur.²⁸ Dit zou kunnen aantonen dat de wet niet specifiek bedoeld was voor de prefect, maar gericht was aan alle gouverneurs. De prefect nam een positie in die alle gouverneurs kon instrueren om de positie van de vicarius te erkennen en stond daarmee ook boven de vicarii.

Naast de relatie tot de prefect is de relatie van de vicarius tot de keizer ook van belang. Om deze verbinding tussen de twee te bekijken kan er gebruik worden gemaakt van wet 1.15.8 uit de *Codex Theodosianus*, die gaat over de verwijzing van de zaken van de vicarius naar de keizer:

“The references of cases to the Emperors by the vicars, whenever necessity occasions them, shall be conveyed to Our Clemency. For even though there are very many questions to which your illustrious judgment can also give a response without consulting Us, nevertheless We know that there are a considerable number of problems which cannot be solved except by the authority of the imperial oracle, and We gladly hear the references of the judges, in order that the authority of the administrators may not appear to be diminished if We should repel their consultations from Our shrines as though they were supplications of the profane.”²⁹

De wet dateert uit 377 en is gericht aan Hesperius, een prefect. In de wet wordt gesteld dat alle zaken die de vicarius aan de keizer gerefereerd ook daadwerkelijk aan de keizer getoond moeten worden, ook al bestaat de mogelijkheid dat een groot aantal van deze zaken door de prefect behandeld kunnen worden. Dit geeft echter de relatie tussen de vicarius, de prefect en de keizer weer. De vicarius staat hoog genoeg in de rangorde om zaken direct aan de keizer te kunnen verwijzen, terwijl de gouverneurs dit recht niet hebben. De vicarii staan echter onder de prefecten zoals al eerder is aangegeven en nu opnieuw geïllustreerd wordt door de stelling dat de prefect veel van de zaken zou kunnen afhandelen. De datering van de wet is wederom een punt van interesse, aangezien dit tegen het einde van de vierde eeuw aanloopt en bijna 30 jaar na de eerst behandelde wet gedateerd is. Hierdoor moet er rekening worden gehouden met een mogelijk andere situatie die voorheen van kracht was. Wellicht was de prefect voorheen volledig verantwoordelijk voor het behandelen van de verwijzingen van de vicarii en

---

²⁷ Harries, Jill, *Imperial Rome AD 284 to 363: The New Empire* (Edinburgh, 2012), 139-140.

²⁸ Sloopjes, *The governor and his subjects*, 18.

²⁹ *Codex Theodosianus*, 1.15.8, vert. Clyde Pharr (Princeton, 1969).

vormt de wet uit 377 een verandering van het beleid en de positie van de vicarius. Er moet echter ook rekening worden gehouden met de mogelijkheid dat de wet slechts een herbevestiging vormt van een al bestaand beleid. De adressering van deze wet hint wederom op een algemene invoering van een beleid en dat het niet van toepassing is op slechts een specifiek gebied. Zoals al eerder vermeld bestuurden prefecten rond 377 vaste gebieden, het ontbreken hiervan duidt mogelijk aan dat het gebied niet van belang was, maar dat het een algemeen beleid betrof.

Naast de wet uit 362 is er ook een wet uit 399 beschikbaar die de relatie tussen de prefect en de vicarii weergeeft. Deze wet heeft echter geen betrekking op het verwijzen van zaken die van onderaf aan de keizer zijn gericht, maar beslaat de controlerende functie van de prefect ten opzichte van de vicarius en zijn rechters:

“Throughout all the provinces of your diocese in Africa, the regulations of the counts of the accounts of the largesses shall be revoked. All palatines shall be removed, and We commit to Your Magnificence the care and duty of this account. Therefore, all vicars and judges ordinary shall know that if an exaction of payment has been concealed, the blame must be referred to themselves.”³⁰

Deze wet, wet 1.5.12 uit de *Codex Theodosianus* is gericht aan Messala, een prefect. Inhoudelijk stelt de wet dat de vicarius en de rechters, waaronder de gouverneurs, te kennen moet worden gegeven dat als er sprake was van afpersing en dit verborgen is gehouden, de schuld bij de betreffende rechters komt te liggen. Inhoudelijk lijkt de wet geen onduidelijkheden te bevatten en een duidelijke relatie tussen de vicarius en zijn rechters en de prefect weer te geven. Bij deze wet is wederom de manier van adressering van belang. De wet is gericht aan de prefect, zonder een gebied te vermelden. Een aannemelijke interpretatie van deze adressering is wederom dat de wet slechts gevonden is in een algemeen archief, waarbij Messala de wet heeft ontvangen, maar deze niet specifiek aan hem gericht was. Als deze situatie wordt aangenomen dan kan er een aanname worden gemaakt over de relatie tussen de prefect en de vicarius. Wet 1.15.8 beschreef de manier waarop een vicarius een zaak aan de keizer richtte, waarbij de prefect de opdracht kreeg alles door te geven aan de keizer om dat wellicht enkele zaken buiten de jurisdictie van de prefect lagen. Wet 1.5.12 lijkt hiernaast een controlerende relatie tussen de twee functies aan te duiden, waarbij de prefect de opdracht krijgt een controle functie over het werk van de vicarius en zijn rechters uit te voeren. In welke mate chronologie is moeilijk vast te stellen door een gebrek aan vergelijkings materiaal. De twee eerder behandelde wetten in dit hoofdstuk

---

³⁰ *Codex Theodosianus*, 1.5.12, vert. Clyde Pharr (Princeton, 1969).

dateerden uit 362 en 377, terwijl wet 1.5.12 uit 399 dateert. Hoewel de mogelijkheid aanzienlijk is dat de controlerende functie al geruime tijd een taak van de prefect was, moet er ook rekening worden gehouden met de mogelijkheid dat er zich een situatie heeft voorgedaan waarbij de afpersing door de vicarius en zijn rechters verborgen is gehouden en de wet een waarschuwing vormt om dit in het vervolg tegen te houden.

De positie van de vicarius ten opzichte van de bovenlaag van het laat-Romeinse bestuurlijke systeem, de prefect en de keizer, is uiteen gezet aan de hand van drie wetten uit de tweede helft van de vierde eeuw. Om de vraag hoe deze relatie in elkaar stak een antwoord te geven is er gekeken naar de ogenschijnlijke instelling van de vicarius in het bestuurlijke apparaat, het verwijzen van rechtszaken en de terugkoppelende functie van de prefect ten opzichte van de vicarius. Hoewel rekening gehouden moet worden met een aantal opties bij het interpreteren van de wetten kan worden gesteld dat hoewel de vicarius een directe toegang had tot de keizer, de prefect een controlerende functie ten opzichte van de keizer uitvoerde.

Conclusie

De vraag die aan het begin van dit werk werd gesteld luidde: Op welke wijze kan de rol van de vicarius als hoofd van de diocesen binnen de laat-Romeinse bestuursstructuren worden ingepast? Om hier antwoord op te geven is er gekeken naar de algemene situatie van de vicarius, zijn positie ten opzichte van de lagere bestuurlijke ambten en de positie zijn opzichte van de hogere bestuurlijke functies.

Het eerste hoofdstuk heeft een blik geworpen op de algemene positie van de vicarius en heeft gekeken naar wanneer deze functie voor het eerst is opgedoken, wat de mogelijke reden voor het instellen van een nieuwe bestuurlijke eenheid kon zijn, het verschil tussen het begin en het einde van de vierde eeuw en wat de mogelijke problematiek met de bronnen kon zijn. Hoewel de eerste melding van een vicarius in 298 gemaakt wordt zoals blijkt uit twee bronnen, is er weinig te zeggen over deze periode. Het einde van de vierde eeuw kan echter worden bestudeerd door de invoering van het nieuwe rangensysteem, waarin een duidelijkere indeling wordt gemaakt tussen de gouverneurs, de proconsuls, de vicarii en de prefecten. De Verona Lijst en de *Notitia Dignitatum* speelden een belangrijke rol bij het bekijken van het begin en het einde van de vierde eeuw op het gebied van bestuurlijke structuren. Aan de hand van deze bronnen kon worden vastgesteld dat er enkele veranderingen plaats hadden gevonden in het gebied op het gebied van bestuurlijke structuren. Om de vraag te beantwoorden waarom de functie echter in leven is geroepen moet er enige speculatie worden toegepast. Hierbij is het mogelijk dat het een middel was tegen nieuwe soldaten keizers die een greep naar de keizerstroon deden.

In het tweede hoofdstuk is er een blik geworpen op de positie van de vicarius ten opzichte van de bestuurders van de provinciën, de gouverneurs en de proconsuls. Het is gebleken dat de positie ten opzichte van de gouverneurs vrij duidelijk was, waarbij de vicarius werd ingesteld als een nieuwe functie tussen de gouverneur en de prefect. Het bericht verkeer van de gouverneur dat aan de keizer was gericht moest eerst door de vicarius behandeld worden, hoewel hier mogelijk enige onvrede over was. De positie ten opzichte van de proconsul was er echter een die moeilijker te doorgronden was door het gebrek aan bronnen. Het is bekeken aan de hand van een wet die de relatie tussen de vicarius van Afrika en de proconsul beschreef, waarbij de vicarius geen recht had om het gebied van de proconsul te betreden. Dit gebrek aan autoriteit over de proconsul is terug te zien aan het rangen systeem beschreven in hoofdstuk 1, waarbij de vicarius en de proconsul een gelijke positie hadden bekleed.

Het laatste hoofdstuk behandelde de positie van de vicarius ten opzichte van de prefect en de keizer. Hieruit is gebleken dat de berichten van de vicarius die aan de keizer waren gericht niet eerst

door de prefect bekeken moesten worden, maar direct aan de keizer moesten worden gegeven. Hier stond echter wel tegenover dat de prefect een controlerende functie uitvoerde en de vicarius en zijn rechters in de gaten moest houden.

Hoewel de positie van de vicarius in de eerste helft van de vierde eeuw in onwetendheid is gehuld, kan er vanaf het midden van de vierde eeuw een nieuwe structuur worden bestudeerd, waarbij de vicarius de midden positie in nam. Om alle vragen echter te beantwoorden is er verder onderzoek nodig.

Literatuurlijst

- Arnheim, Michael T.W., 'Vicars in the Later Roman Empire', *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 19 (1970), 593-606.
- Barnes, T.D., 'Claudian and the "Notitia Dignitatum"', *Phoenix* 32 (1978), 81-82.
- Harries, Jill, *Imperial Rome AD 284 to 363: The new empire* (Edinburgh, 2012).
- Jones, A.H.M., *The later Roman Empire 284-602: a social economic and administrative survey* (Norman, 1964).
- Kulikowski, Michael, *Late Roman Spain and Its Cities* (Baltimore, 2004).
- Mann, J.C., 'The Notitia Dignitatum – Dating and Survival', *Britannia* 22 (1991), 215-219.
- Matthews, John, *Laying down the law: a study of the Theodosian Code* (Londen, 2000).
- Migl, Joachim, *The Ordnung der Ämter: Prätorianerpräfektur und Vikariat in der Regionalverwaltung des Römischen Reiches von Konstantin bis zur Valentinianischen Dynastie* (Frankfurt am Main, 1994). *RAC Suppl.* 25, 'Notitia Dignitatum', 1133-1145.
- Sirks, A.J.B., *The Theodosian Code: a study* (Friedrichsdorf, 2007).
- Slootjes, Daniëlle, *The governor and his subjects in the later Roman Empire* (Leiden, 2004).

Bronnenlijst

- Barnes, T.D., *The new empire of Diocletian and Constantine* (London, 1982).
- Pharr, Clyde. e.a., *The Theodosian Code and novels and the Sirmondian constitutions: a translation with commentary, glossary, and bibliography* (New York, 1969).
- Seeck, O., *Notitia Dignitatum, accedunt notitia Urbis Constantinopolitanae et latercula provinciarum* (Frankfurt am Main, 1962).

Afbeeldingen

- Boatwright, Mary T., ea., *The Romans from Village to Empire: A History of Rome from Earliest Times to the End of the Western Empire* (New York, 2012), 452-453.
- Maier, Ingo, 'Map of the Roman state according to the Compilation "notitia dignitatum"', *The compilation 'Notitia Dignitatum'* <http://members.iinet.net.au/~igmaier/611-map.htm> [geraadpleegd op 12-7-2015].